ŁÓDŹ W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM I W LATACH OKUPACJI HITLEROWSKIEJ

1. UKŁAD PRZESTRZENNY MIASTA W 1939 R.

- granica miasta w l. 1915-1940 (na żółto tereny włączone w 1915 r.)
- tereny zabudowane lub zabudowywane w 1939 r.
- parki publiczne i cmentarze istniejące przed 1914 r.
- parki niedostępne publicznie istniejące przed 1914 r.
- parki nowozakładane
- parki przekształcane lub wciąż urządzane
- cmentarze nowozakładane
- skwery nowozakładane
- nowozakładane osiedla wysokiej intensywności
- nowozakładane osiedla niskiej intensywności
- ważniejsze zespoły kamienic nowozbudowanych
- nowozakładane zespoły przemysłowo-składowe
- ulice założone w l. ok. 1910-1939
- ulice i place o nawierzchni ulepszonej (stan 1939 r.)
- kolej nowozbudowana
- wiadukty nowozbudowane
- wtórne nazwy ulic wprowadzone w l. 1916-1939

ważniejsze obiekty: (nowozbudowane i rozbudowane / nowopowstałe / ulokowane w bud. adaptow.)

- szkoły powszechne i średnie
- obiekty ochrony zdrowia i opieki społecznej
- kościoły
- obiekty kultury
- inne ważniejsze obiekty użyteczności publicznej
- stadiony i boiska
- obiekty techniki i przemysłu

J. Wesołowski

skala 1 : 50 000

2. WZROST PRZEDMIEŚĆ

zabudowa miejska i podmiejska

- ok. 1900 r.
- ok. 1925 r. (tylko część pn.)
- w końcu l. 1930-tych
- niektóre osiedla społeczne i spółdzielcze
- urbanizacja terenów leśnych
- cegielnie
- przemysł poza obszarem zwartej zabudowy miasta
- ważniejsze obiekty poza miastem

zabudowa wiejska i rolnicza

- ważniejsze układy zwarte zabudowy zagrodowej
- ważniejsze układy rozproszone zabudowy zagrodowej
- zespoły dworskie i folwarczne
- tradycyjne nazwy wsi i dworów

wg stanu z końca l. 1930-tych:

- granice powiatów
- granice i numery dzielnic (komisariatów)
- granice gmin i miast
- granice i nazwy wsi
- aktualne granice Łodzi

J. Wesołowski

skala 1 : 100 000

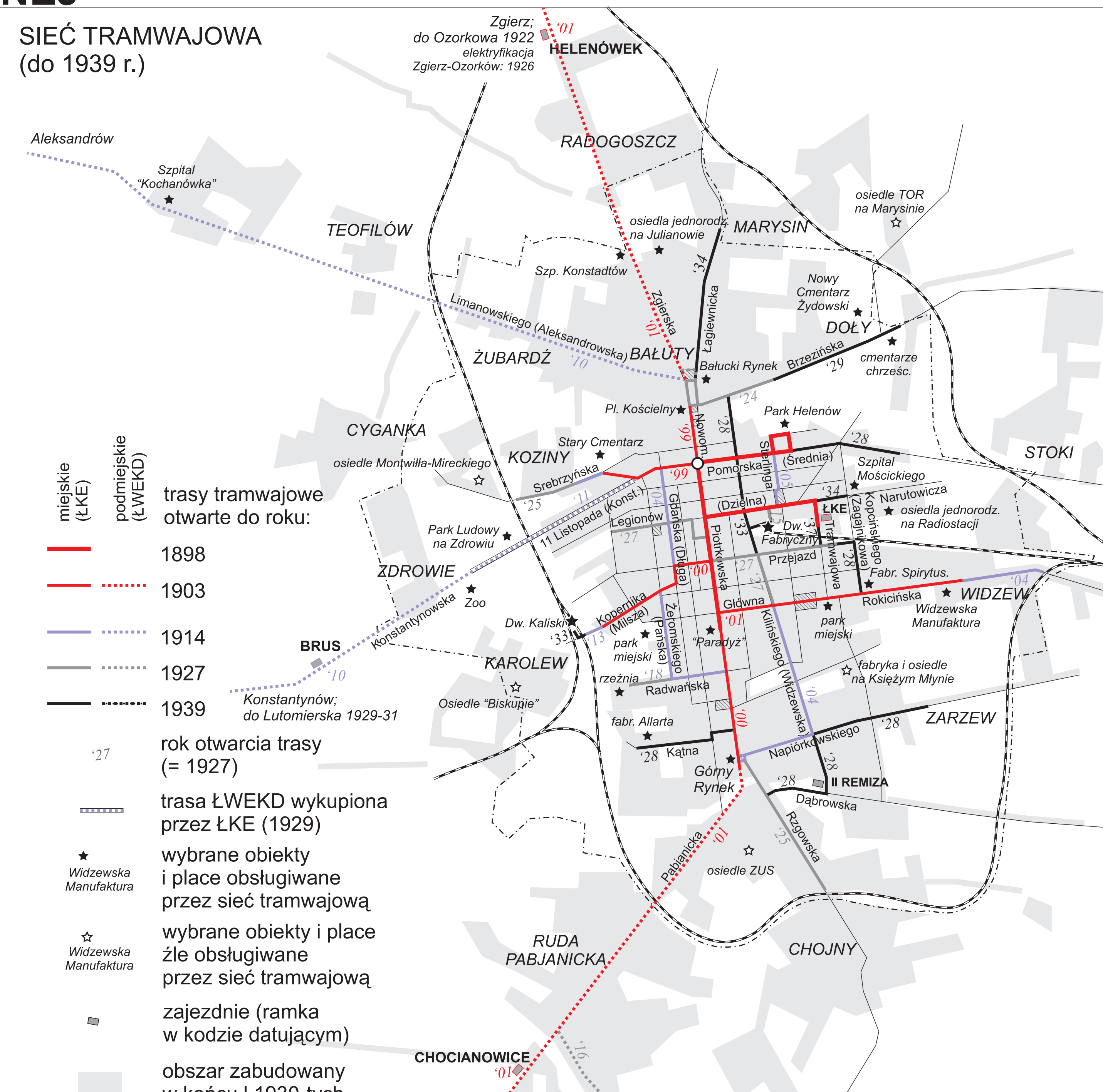
3. ROZWÓJ INFRASTRUKTURY TECHNICZNEJ

ELEMENTY UZBROJENIA MIASTA (do 1945 r.)

- obszar uzbrojony w kanalizację w 1939 r.
- niektóre kolektory
- rzeki skanalizowane - kolektory burzowe
- obszar uzbrojony w sieć gazową w 1939 r.
- obszar uzbrojony w sieć gazową w l. 1918-1939
- obszar uzbrojony w 1939 r. w czynny wodociąg
- obszar uzbrojony w 1939 r. w wodociąg, otwarty w 1943 r.
- wodociąg doprowadzający
- daty budowy
- sieć 30 kV - kable i linie napowietrzne

J. Wesołowski, B. Pluskota

skala 1 : 100 000

skala 1 : 75 000

4. OSIEDLE MONTWIŁŁA-MIRECKIEGO

- Wieża wodociągowa
- Projektowane przedszkole
- Projektowana szkoła
- Projektowana łaźnia publiczna i pralnia
- Galeriowce
- Projektowane place
- Dawna pralnia 1945 r.
- Biblioteka w parterze budynku
- Sklepy w parterze budynku
- Pawilon sklepowy 1945 r.
- Park Ludowy im. J. Piłsudskiego
- Suszarnia bielizny i siedziba biblioteki ob. Izba Tradycji Osiedla (bud. drewn.)
- Przychodnia lekarska w parterze budynku
- W tym domu mieszkali K. Kobro i W. Strzemiński
- Linia tramwajowa czynna w l. 1950-92

B. Pluskota

5. ŁÓDŹ W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

- nowa granica miasta i obszary przyłączone w 1940 r.
- granice dzielnic adm.
- urzędy i instytucje (wybór)
- więzienia i obozy (miejsca męczeństwa)
- obszar getta
- instytucje gettowe (wybór)
- ulice z jedną wygrodzoną dla tranzytu; kładki
- wyburzenia "strefy ochronnej" getta
- synagogi zburzone (wybór)
- kościoły zamknięte (wybór)
- inne miejsca szczególne
- nazwy tradycyjne lub będące tłumaczeniem (Gartenstr.)
- nazwy narzucone bez związku z tradycją lokalną (Moltkestr.)
- nowowzniesione (lub rozpoczęte) osiedla zabudowy wielorodzinnej
- nowowzniesione (lub rozpoczęte) osiedla zabudowy jednorodzinnej
- inne obszary przekształceń urbanistycznych
  1. rozpoczęcie przebudowy kwartału śródmiejskiego
  2. przebudowa Südring
- nowozbudowane pętle tramwajowe
- linie tramwajowe z ruchem miejskim i podmiejskim

wybrane nazwy ulic obowiązujące w l. 1939-1940:
Herbststr. - d. Abramowskiego
Grohmannstr. - d. Tylna
Kunitzerstr. - d. Niciarniana
Scheiblerstr. - d. Żwirki
Schweikertstr. - d. Wigury

herb miasta Litzmannstadt wprowadzony w 1941 r.

J. Wesołowski

skala 1 : 75 000

ATLAS MIASTA ŁODZI

Plansza VI: Łódź w okresie międzywojennym i w latach okupacji hitlerowskiej

Jacek Wesołowski

W dwudziestoleciu międzywojennym nadal nie można rozpatrywać układu przestrzennego Łodzi w oderwaniu od terenów okalających, mimo że dokonana w 1915 r. zasadnicza zmiana granic miasta włączyła w jego skład większość zurbanizowanych struktur na północy i południu. Poza Łodzią pozostała szybko rosnąca Ruda Pabianicka, której nadano w 1924 r. status miasta, oraz znaczące obszary zabudowane Chojen, Zarzewa, Złotna i Radogoszcza. Już od lat dwudziestych dokonywała się też urbanizacja leżących tuż za północną granicą miasta ogromnych obszarów Marysina.

W gospodarce okres międzywojnia przyniósł Łodzi stagnację przemysłu i konieczność jego restrukturyzacji. Pomimo trudnej sytuacji, pomimo Wielkiego Kryzysu początku lat trzydziestych, miasto doświadczyło znacznego wzrostu liczby mieszkańców i znacznej ekspansji terytorialnej, przede wszystkim zabudowy jednorodzinnej. Już we wczesnych latach dwudziestych podjęty został szeroko zakrojony program „pracy u podstaw” finansowany ze środków publicznych. Dla likwidacji analfabetyzmu i realizacji powszechnego obowiązku szkolnego zbudowano szereg okazałych gmachów szkół powszechnych; dla powszechnej opieki medycznej i higieny powstały nowe szpitale, przychodnie i łaźnie. Dokonał się też zasadniczy postęp cywilizacyjny dzięki budowie sieci kanalizacyjnej i wodociągowej (tę ostatnią ukończono i uruchomiono już w czasach II wojny światowej), które nie zdołały jednak sięgnąć przedmieść; ich projekt koncepcyjny, autorstwa W. Lindleya, pochodził jeszcze z czasów rosyjskich. Jednocześnie dokonywano stałej rozbudowy sieci gazowej i energetycznej, które zaczęły obejmować przedmieścia.

Dużo skromniej przedstawiał się program budownictwa społecznego, które podjęło miasto, spółdzielnie mieszkaniowe, kuria biskupia, a później Towarzystwo Osiedli Robotniczych. Z racji ograniczonej skali tych inwestycji głównymi beneficjentami stały się jednak klasy średnie, przede wszystkim kręgi urzędnicze. Dla szerszych kręgów robotniczych atrakcyjną perspektywą stał się w czasach międzywojennych skromny domek jednorodzinny położony na którymś z nowozakładanych przedmieść. Niektóre z nich: Radogoszcz i Marysin uzyskały bardzo interesujące geometryczne rozplanowanie, przez co kontrast między ambitnym zamierzeniem przestrzennym, a niską jakością architektury i wyposażenia ulic stał się ich cechą charakterystyczną. Z kolei Radiostacja, dzielnica o wysokiej renomie społecznej, powstała na schematycznym planie o przedwojennej jeszcze genezie.

Na tym tle na szczególną uwagę zasługują nieliczne osiedla społeczne budowane na podstawie jednolitego projektu urbanistycznego i architektonicznego. W zakresie wielorodzinnego budownictwa społecznego podjęto budowę trzech osiedli, z których szczególnie osiedle miejskie im. J. Montwiłła-Mireckiego na Polesiu Konstantynowskim stanowi cenne (choć nieskończone) dzieło inspirowane trendami awangardowej architektury funkcjonalistycznej. Osiedle to stało się ważnym elementem przekształceń przestrzennych, którym poddano zachodnie rubieże miasta: ich osnową był ambitny projekt Parku Ludowego, który w dużej części zrealizowano na terenie lasu miejskiego. W jego ramach powstał ograniczony program sportowy i rekreacyjny, związany z siedzibą Łódzkiego Klubu Sportowego. W ogóle na okres międzywojenny przypadła masowa oddolna, choć niejednokrotnie inspirowana patronatem wielkich fabryk, działalność stowarzyszeń sportowych, której przestrzennym owocem był szereg pomniejszych i gorzej wyposażonych urządzeń sportowych.

Sieć tramwajowa, mimo ciągłej modernizacji i rozbudowy (autobusy miejskie pojawiły się w mieście dopiero w czasie II wojny), nie nadążała za potrzebami rozprzestrzeniającego się miasta, zresztą codzienne podróżowanie tramwajem było nadal ponad możliwości znaczącej części robotników. Jednakże istnienie linii tramwajowych, zwłaszcza podmiejskich, stanowiło o atrakcyjniejszej lokalizacji i było przyczyną intensywniejszej urbanizacji Rudy Pabianickiej, Radogoszcza i Zdrowia.

Likwidacja niektórych fabryk oznaczała dla miasta zwolnienie nowych terenów pod nieprzemysłową zabudowę, jak też dostępność okazałych gmachów dla funkcji publicznych (ulokowanie Urzędu Wojewódzkiego w Pałacu Poznańskiego). Szczególną rolę w układzie przestrzennym Łodzi odegrał upadek firmy Heinzlów, w wyniku którego kompleks fabryczny przy ulicy Brzeźnej ustąpił miejsca luksusowym kamienicom (zbudowano je też na zapleczu ich śródmiejskiej fabryki przy nowowytyczonej ulicy Świętokrzyskiej). Wielki heinzlowski majątek ziemski Julianów na terenie Radogoszcza został rozparcelowany pod dzielnicę zabudowy jednorodzinnej, a towarzyszący mu obszerny prywatny park przejęło w końcu miasto.

Przestrzennych zmian w strukturze śródmieścia nie dokonano wiele. Poza wytyczeniem ulicy Świętokrzyskiej, kontynuowano też przebijanie na południe ulicy Spacerowej (nazwanej Al. Kościuszki), zaś jej północne odcinki wzbogacono stosowną nowoczesną obudową architektoniczną. Najważniejszą zmianą urbanistyczną było dokonane na początku lat trzydziestych wycofanie torowisk Dworca Fabrycznego poza ulicę Kilińskiego (dawną Widzewską), która została w ten sposób uwolniona od wąskiego wiaduktu i rozpoczęcie zabudowy zwolnionego terenu. Krajobraz śródmieścia nadal wzbogacał się o brakujące dotąd gmachy publiczne, chociaż projekty były dużo liczniejsze niż możliwości realizacji (nie zbudowano na przykład okazałej siedziby władz miejskich projektowanej przy Placu Wolności – dawnym Nowym Rynku). Obok gmachów instytucji wojskowych, finansowych i sądowniczych, pod koniec lat trzydziestych podjęto budowę kilku obiektów kultury – w tym dzisiejszego ŁDK. Nie zawsze były to przedsięwzięcia trafione, jak na przykład lokalizacja siedziby YMCA na terenie wartościowego ogrodu w kompleksie Pasażu Meyera.

Okres okupacji niemieckiej 1939–1945 stanowi najważniejszą cezurę w dziejach nowoczesnej Łodzi. Miasto zostało włączone w skład Rzeszy Niemieckiej, uzyskało nową nazwę (Litzmannstadt) i herb, przeprowadzono też całkowitą germanizację przestrzeni publicznej (nowe nazwy ulic tylko w bardzo niewielkim stopniu miały odniesienie do lokalnej tradycji). Z krajobrazu miasta zniknęły synagogi – wyburzono je już w początkach okupacji.

Nie można okresu II wojny traktować w oderwaniu od rasistowskiej polityki terroru i zbrodni prowadzonej przez nazistów. Niedostępny z zewnątrz i otoczony zasiekami kolczastymi obszar getta stanowił tylko część dzielnicy zamieszkałej uprzednio przez Żydów, co w powiązaniu z przymusowym osiedleniem tysięcy osób przywiezionych spoza Łodzi, już samo w sobie czyniło warunki zamieszkiwania nieznośnymi. Getto łódzkie, obszar o bardzo złym standardzie zabudowy, bez kanalizacji i wodociągu, z głodowymi racjami żywnościowymi, stało się wielkim obozem pracy, bezwzględnie wykorzystywanym przez okupanta aż do wywózki jego mieszkańców do obozów śmierci w latach 1942–1944. Nieżydowską większość mieszkańców miasta poddano weryfikacji narodowościowej, w której efekcie zostali oni urzędowo podzieleni na „lepszych”, uznanych za Niemców i „gorszych” – Polaków; tym ostatnim odmówiono wielu praw ludzkich i poddano ich rozlicznym szykanom, ostrzejszym niż w Generalnej Guberni (np. niedostępność obiektów kultury, parków publicznych, zamknięcie wielu kościołów). Pierwszy okres okupacji zaznaczył się masowymi przesiedleniami Polaków do gorszych dzielnic i mieszkań, a nawet do GG. Złą sławę ponurych katowni zdobyło policyjne więzienie w Radogoszczu (miejsce masowego mordu więźniów w przeddzień wkroczenia wojsk sowieckich) i siedziba Gestapo w przedwojennym żydowskim gimnazjum przy ul. Anstadta. Szczególną kartę w dziejach wojennej pogardy zapisano urządzając obóz dla dzieci i młodzieży przy ul. Przemysłowej. Trudno się dziwić, że po ucieczce władz okupacyjnych w styczniu 1945 r. ostrze nienawiści zwróciło się przeciwko społeczności niemieckiej (jej internowaniu posłużył niemiecki obóz pracy na Sikawie).

Jednocześnie, w ramach eufemistycznie określanego „niemieckiego dzieła odbudowy”, władze okupacyjne przystąpiły do projektowania modernizacji i przekształcenia miasta. Rzeczywiste działania były jednak znacznie skromniejsze. Przede wszystkim rozszerzono radykalnie jego obszar, który niemal pokrył się z tym, który miał obowiązywać przez kolejne ponad 40 lat w PRL. Dokonano szeregu drobnych modernizacji sieci tramwajowej oraz zaprowadzono wreszcie przechodzenie tramwajów miejskich i podmiejskich na trasy konkurenta. Od czasów okupacji można też mówić o początkach przekształcenia tramwajów w rzeczywiście masowy środek transportu. Ponadto prowadzono też na znaczną skalę rozbudowę sieci energetycznej, ukończono też i uruchomiono miejski wodociąg.

W ramach przebudowy miasta zamierzano stworzyć nowe monumentalne centrum zlokalizowane pomiędzy Dworcem Głównym (Kaliskim) i Piotrkowską, jak też wielkie dzielnice „niemieckie” po drugiej stronie Kolei Kaliskiej i w rejonie przedwojennej ulicy Kątnej. Realizacji tych planów nie rozpoczęto, podjęto jednak wstępne prace nad przekształceniem jednego kwartału śródmiejskiego poprzez sanację metodą rozgęszczenia zabudowy oraz poprzez nadanie bardziej niemieckich cech zewnętrznych istniejącej zabudowie. Rozpoczęto też znaczne wyburzenia zabudowy staromiejskiej w dolinie Łódki – doraźnie dla odseparowania getta, a docelowo dla wzbogacenia struktury miasta i wprowadzenia terenów zielonych. Na potrzeby nowoprzybyłego do miasta aparatu urzędniczo-policyjnego podjęto też budowę kilku osiedli mieszkaniowych, jednego zaś dla niemieckich przesiedleńców (to ostatnie, przewidziane docelowo dla ludności polskiej, miało bardzo podstawowy standard). Głównie dla obsługi frontu wschodniego dokonano też znaczącej rozbudowy łódzkiego węzła kolejowego.

Uwagi merytoryczne do map

Mapa 1. przedstawia układ przestrzenny miasta w granicach z 1916 r. w przeddzień wybuchu II wojny światowej. Znakami umownymi zostały uwidocznione ważniejsze obiekty powstałe w okresie Dwudziestolecia – toteż pełniejszy obraz charakteru przestrzeni miasta można uzyskać porównując mapy z planszy V. Oznaczenie „ulice nowo urządzone” należy rozumieć jako ulice wytyczone w okresie liczonym mniej więcej od 1910 r. Podstawowym źródłem kartograficznym był plan miasta zamieszczony w urzędowym przewodniku po Łodzi J. Dylika.

Mapy 2. Pierwsza mapa przedstawia syntetyczny obraz miejskiej infrastruktury technicznej ze szczególnym uwzględnieniem sieci zakładanych w Międzywojniu. Ze względu na proces inwestowania, dla kanalizacji i gazownictwa przyjęto datę końcową 1939 r., dla wodociągu i energetyki – 1945 r. Źródłem wyjściowym była klasyczna praca A. Ginsberta *Łódź...*, poddano je uszczegółowieniu i weryfikacji w oparciu o publikacje i informacje pochodzące od obecnych gestorów opracowywanych sieci. Druga mapa obrazuje rozwój sieci tramwajów elektrycznych od ich pojawienia się w 1898 r. do 1939 r. Pokazano tylko daty otwarcia poszczególnych linii, pominięto natomiast ich przebudowy, w tym budowę drugiego toru. Podstawowym źródłem były obie monografie tramwajów łódzkich W. Źródlaka z zesp. Obie mapy nałożono na obszar zabudowany z 1939 r.

Mapa 3. przedstawia stosunki przestrzenne i administracyjne na terenie miasta i najbliższego otoczenia, wg stanu na koniec lat trzydziestych. Obszar zabudowany został ukazany dynamicznie w przekrojach czasowych z Międzywojnia (ze względu na brak źródeł do południowej części miasta, z przekroju pośredniego musiano zrezygnować). Granice wsi pokazano na obszarach, które mają związek z urbanizacją. Podstawowym źródłem do określenia zasięgu urbanizacji były mapy topograficzne: niemiecka (*Karte des Westlischen Rußlands*) oraz dwa wydania polskiej mapy WIG. Granice wsi wrysowano w zasadzie wg mapy z przewodnika J. Dylika.

Mapa 4. – widok osiedla Monwiłła-Mireckiego – powstała na podstawie opracowań J. Olenderek.

Mapa 5. stanowi syntetyczne ujęcie miasta doby drugiej okupacji niemieckiej. Granice miasta i nomenklaturę ulic wrysowano na podstawie wojennych planów Łodzi oraz artykułu M. Jaskulskiego. Dla określenia poszczególnych obiektów władzy i terroru podstawowym źródłem była praca T. Bojanowskiego. Topografię getta pozwoliły ustalić także materiały z sesji *Getto w Łodzi* oraz praca redagowana przez Adelsona i Lapidesa. Elementy rozwoju przestrzennego przede wszystkim na podstawie pracy T. Bolanowskiego.

Bibliografia

Bald W., Jaworowski H., Popławska I., 1973, *Łódź – zabytkowy układ przestrzenny*, Kwartalnik Architektury i Urbannistyki, Warszawa, z. 2.
Bojanowski T., 1992, *Łódź pod okupacją niemiecką w l. II wojny światowej (1939–1945),* Acta Universitatis Lodziensis, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
Bogusz A., 1993, *Fabryczne Kluby Sportowe Łodzi*, Muzeum Sportu i Turystyki, Łódź.
Bogusz A., 1992, *Niemieckie Stowarzyszenia Sportowe Łodzi 1824–1939*, Muzeum Sportu i Turystyki, Łódź.
Bogusz A., 1992, *Żydowskie Stowarzyszenia Sportowe Łodzi 1897–1939*, Muzeum Sportu i Turystyki, Łódź.
Bolanowski T., 2001, *Urbanistyka i architektura Łodzi w latach II wojny światowej*, mps. Biblioteka Główna Politechniki Łódzkiej.
Cygański M., 1965, *Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi,* Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
Dziesięć lat odrodzonej Polski Niepodległej w życiu powiatu łódzkiego, 1928, Wydawnictwo Wydziału Powiatowego Sejmiku Łódzkiego.
Dwory i pałace okolic Łodzi, 1997, ROSiOŚK Łódź.
Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy, 1991, red. W. Puś i S. Liszewski, Łódź.
Elektrownia Łódzka 1907–1932, 1932, Łódzkie Towarzystwo Elektryczne SA, Łódź.
Energetyka Regionu Łódzkiego. Sesja naukowa 2 IX 1966, 1968, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
Getto w Łodzi 1940–44. Materiały z sesji naukowej 9 VIII 1984, 1988, OKBZH w Łodzi, Łódź.
Księga pamiątkowa dziesięciolecia samorządu miasta Łodzi 1919–1929, 1930, Magistrat Łódzki, Łódź.
Lodz-Ghetto. Inside a Community Under Siege, 1989, red. A. Adelson, R. Lapides, Viking, New York.
Gutschow N., 2001, *Ordnungswahn. Architekten planen im „eingedeutschen Osten”, 1939–1945*, Birkhäuser, Basel.
Ginsbert A., 1962, *Łódź. Studium monograficzne,* Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
Jaskulski M., 1993, *Nazewnictwo ulic Łodzi*, Kronika miasta Łodzi, z. 3, UMŁ, Łódź.
Kuciński J., 1998, *Gazownia Łódzka 1867–1997*, Gazownia Łódzka, Łódź.
Łukoś L., 2000, *Cztery osiedla społeczne zabudowy jednorodzinnej z czasów międzywojennych w Łodzi w oczekiwaniu na rewitalizację* [w:] *Międzynarodowa Konferencja Budownictwo Społeczne 1 poł. XX w. w Europie. Problemy ochrony i rewitalizacji,* Wydz. Architektury Politechniki Gdańskiej, s. 107–115.
Olenderek J., 2000, *Jak chronić kolonie mieszkalne Łodzi II Rzeczypospolitej w czasach II Rzeczypospolitej* [w:] *Międzynarodowa Konferencja Budownictwo Społeczne 1 poł. XX w. w Europie. Problemy ochrony i rewitalizacji,* Wydz. Architektury Politechniki Gdańskiej, s. 119–137.
Strzałkowski J., 1983, *Łódzki Klub Sportowy 1908–1983. Kronika wydarzeń,* Łódź.
Źródlak W. z zesp., 2001, *Łódzka podmiejska komunikacja tramwajowa 1901–2001,* Emi-Press, Łódź.
Źródlak W. z zesp., 1998, *Łódzkie tramwaje 1898-1998,* red. J. Raczyński, Emi-Press, Łódź.

Dokumentacja i informacje

Zbiory Izby Tradycji Zakładu Wodociągów i Kanalizacji w Łodzi.
Zbiory Łódzkiego Zakładu Energetycznego SA, informacje inż. Wojciecha Górnickiego.

Opracowania kartograficzne

Karte des westlischen Rußlands, mapa topograficzna 1:100 000, stan z ok. 1900–1910 (arkusze Łódź i Pabianice)
mapa topograficzna okolic Łodzi z ok. 1890 r. (?), skala ok. 1:50 000 (Zbiory Kartograficzne BUŁ).
Plan von Litzmannstadt mit Straßenverzeichnis, 1944, Litzmannstadt, 1944.
Plan wojewódzkiego miasta Łodzi, 1:20 000, ok. 1939; jako załącznik do: J. Dylik, *Łódź. Przewodnik geograficzny,* Zarząd Miasta Łodzi, 1939; tamże: plany śródmieścia (część pn. i część pd.).
Wojskowy Instytut Geograficzny, *mapa topograficzna Polski 1:100 000* (arkusz Łódź (41/29) wyd. z ok. 1930 r. i z ok. 1939 r. oraz arkusz Pabjanice (42/29) wyd. z ok. 1939 r.).